ТУКАевларНЫҢ ДИНИ һӘМ МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ЭШЧӘНЛЕГЕ

(БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СТӘРЛЕБАШ РАЙОНЫНЫҢ СТӘРЛЕБАШ АВЫЛЫ МӘДРӘСӘСЕ ТАРИХЫННАН)

Насибуллина Нуридә Шәйдулла кызы

Филология фәннәре кандидаты, өлкән фәнни хезмәткәр, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты

Аннотация: Целью данной работы является анализ культурно-просветительской, образовательной деятельности медресе и трудов преподавателей конфессионального учебного заведения села Стерлибашево. Особое внимание уделяется анализу благотворительного, педагогического наследия династии Тукаевых (Нигматуллиных) и осознанию исторической роли медресе в общественно-духовном развитии татарского, башкирского, киргизского и казахского общества.

Ключевые слова: образование, медресе, религия, ислам, методическая деятельность, выдающиеся личности.

Religious and educational activities of the Tukayevs (from the history of the Sterlibashevsky madrasah of the Sterlibashevsky district of the Republic of Bashkortostan)

Abstract

The purpose of this work is to analyze the cultural and educational, educational activities of the madrasa and the work of teachers of the religious school of the village Sterlibashevo. Particular attention is paid to the analysis of the charitable, pedagogical heritage of the Tukayev dynasty (Nigmatullin) and the recognition of the historical role of the madrasa in the social and spiritual development of the Tatar, Bashkir, Kyrgyz and Kazakh societies.

Keywords: education, madrasa, religion, Islam, methodical activity, outstanding personalities.

Эстәрлебаш төбәге борынгыдан мәгърифәтле як булганы тарихыбызга яхшы мәгълүм. Эстәрлебаш мәдрәсәсе үз вакытында дөньякүләм мөселман халыкларын агартуда мөһим урын тота, иң данлыклы, иң мәшһүр уку йортларының берсе булып таныла.

Унтугызынчы гасырга кадәр ике мең кешесе булган авылда кырыкка якын мәдрәсә эшли. Тирә-якта яшәгән халыкларның аң-белемен үстерүгә шагыйрьләр, җәмәгать эшлеклеләре, руханилар Утыз Имәни (1754–1836), Хөснетдин Жданов (1767-1869), Әбелмәних Каргалы (1782 –1833), Һибәтулла Салихов (1794-1869), Зәйнулла ишан Хосраушир улы Галикәй, Әхмәтгали (казакъ мәдрәсәсе хәлфәсе), Гали Чалатай (казакъ мәдрәсәсе хәлфәсе), Шәмсетдин Зәки (1822–1865),

Мөхәммәтъяр хәлфә, Мөхәммәтхафиз хәлфә, Халиулла хәлфә, Гали Чокрый (1826-1889), **Мифтахетдин Акмулла** (1831–1895), мулла һәм таш язу остасы Габдулла Тукаев, Мирсәет Солтангалиев (1892-1940), Гали Рафикый (1890-1944), Төхфәт Янәби (1894–1938) көчле йогынты ясый.

Эстәрлебаш авылының иң беренче имамы – Монасыйп мулла, чукындырудан качып, Казан ягыннан килә. Авылда беренче мәчет һәм мәдрәсә 1724 елда төзелә дип фараз ителә.

Эстәрлебаш мәдрәсәсеннән белем алып чыккан шәхесләр бөтен тирә-якта мөгаллимлек итәләр. Гыйлем учагы буларак танылган мәдрәсәнең зур үсеш чоры 1800 елларга туры килә.

Бохарага барып укып кайтканнан соң Нигъмәтулла Биктимеров (Тукаев) 1812 елда мөдәррис итеп тәгаенләнә һәм гомеренең соңгы көненә кадәр (1842) шушы вазифаны үти. Нигъмәтулла мәдрәсәнең абруен күтәрү өчен зур тырышлык куя. Ул иң беренче чиратта хәлфәләрне һәм шәкертләрне һәртөрле дәреслекләр, уку китаплары белән тәэмин итәргә тырыша. Мәсәлән, җәмәгать эшлеклесе, педагог, «Тарихи Эстәрлебаш» китабының авторы Мөхәммәтшакир Тукаев: «Нигъмәтулланың үз кулы белән язылган мәҗмугаләре бар...Эстәрлебашта язылган һәм Бохарадан алдырылган күп кульязма китаплар бүгенге көнгә кадәр саклана», – дип яза [3].

«Нигъмәтулла хәзрәт китап туплауга зур игътибар биргән, үзе дә күчереп язган, кешеләрдән дә яздырган, Бохарадан да алдырган: «Китаплар хасил итү өчен, күп иҗтиһад вә маллар сарыф әйләгән» Эстәрлебаш мәдрәсәсе аның вакытында Казан, Оренбург, Уфа, Әстерхан, Урта Азия якларында үзенең кульязма һәм басма китапларының күплеге белән данлыклы булган», – дип язды күренекле замандашыбыз Зәки Зәйнуллин [1].

Нигъмәтулла үлгәннән соң мөдәррислек вазифасы аның өлкән улы Мөхәммәтхариска (1810–1870) күчә [7]. Бу чорда шәкертләргә белем бирү күзгә күренеп яхшыра. Ул мәдрәсә тормышына тәүге карашка бик сәер, мөселман схоластикасы белән бик үк ярашмаган яңалыкларны кертә. Мөхәммәтхариснең хәлфәләр һәм шәкертләр арасында абруе шул кадәр көчле була, ул керткән үзгәрешләргә фанатик дин әһелләре дә каршылык күрсәтергә батырчылык итмиләр.

Мөхәммәтхарис Тукаев: «Россия мөселманнары өчен дәүләт телен белү лазим», – дип, мәдрәсәдә рус телен укыту өчен аерым мөгаллим тота, шәкертләргә русча газета уку да бик кирәклеген аңлап, «Голос» газетасын алдыра һәм анда язылганнарны махсус тәрҗемәче ярдәмендә шәкертләргә җиткерә [6].

Мәдрәсә мөдәррисе заманы өчен атаклы булган язучы-шагыйрьләрне, шәкертләрне укытырга җәлеп итәргә тырыша. Мәсәлән, күренекле суфый шагыйрь Шәмсетдин Зәки (1825–1865) үзенең туган авылы Зәк Ишмәттән (Оренбург өязе) бөтен шәкертләрен ияртеп, Эстәрлебашка күчеп килә һәм гомеренең соңгы көненә кадәр шунда укытучы булып эшли. Бөре өязенең Иске

Чокыр авылында туган шагыйрь Гали Чокрый да (1826–1889) 1849 елда Эстәрлебашка килеп, мәдрәсәдә белем ала һәм шунда ук Шәмсетдин Зәки белән хәлфәлек тә итә.

Бу шәхесләр Көнчыгыш һәм Европаның алдынгы язучылары, галимнәре белән якын бәйләнештә булалар. Шиһабетдин Мәрҗани үзенең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» дигән китабында түбәндәгеләрне яза: «Мелла Нигъмәтулла бине Биктимер бине Тукай бине Урманай әл–Эстәрлебаш чыгышы белән Казан иленең Малмыж өязе Салавыч карьясеннән... Дөньясы киң, шәкертләре күп була. Үз илендә чиктән тыш шөһрәт казана. Габделнасыйр әл-Курсави карашларын яклаучылардан һәм аның дусларыннан була» [2].

Риза Фәхретдинов үзенең «Асар» исемле хезмәтендә: « Нигъмәтулла хәзрәтнең дөньясы иркен, шәкертләре күп, якыннары хисапсыз, абруе югары, үзе чиксез диндар, дин юлындагы тугрылыгы белән көчле, данлыклы, атаклы, шөһрәтле булдыгыннан моның заманасында Эстәрлебаш карьясе дәрелгыйлем, ягъни, югары белем бирү урыны булды», – дип яза [5].

Нигъмәтулланың ике улы (Мөхәммәтхарис белән Мөхәммәтхаррас) булып, шуларның икенчесенең улы Мөхәммәтшакир (1862–1933) Тукаев II-III Дәүләт Думасына әгъза итеп сайлана [3].

Халкыбыз галимне беренче чиратта тарихчы буларак кабул иткән. Аның китапларында Эстәрлебаш төбәгенә кергән авыллар, алардагы мәчетләр, мәдрәсәләр, анда укыткан шәхесләр, аларның нәсел шәҗәрәләре тарихларына караган мәгълүматлар урын алган. Бу безнең өчен

әйтеп бетергесез хәзинә, Эстәрлебаш тарихы нәкъ менә аның 1899 елда Казанда нәшер ителгән «Тарихи Эстәрлебаш» исемле хезмәтенә таянып языла.

Мәдрәсәнең китап фонды да заманы өчен ифрат бай була. Анда көнчыгыш илләрдән килгән кульязма һәм басма китаплар күп тупланган. Аларның байтагы сәяхәт, хаҗ сәфәрләре, кәрванчылар аша килгән булса, күпчелеге күчереп алынган, һибә кылынган (бүләк ителгән) китаплардан гыйбарәт булган. Моның шулай икәнлеге хакында Рәмиевләр тырышлыгы белән чыга башлаган «Вакыт» газетасының 1913 ел, 9 июнь санында академик В. В. Бартольдның Оренбургтан Уфага сәяхәте хакында язылган мәкаләдән укып белергә мөмкин. В.В.Бартольд мәдрәсә китапханәсен актарып, 200-300, хәтта 500 ел элек язылган кульязма китапларны дикъкать вә ләззәт белән караган», – дип яза газета [6].

«...Эстәрлебаш Рәсәй Европасындагы мөселман фәненең иң төп үзәкләренең берсе, – дип яза азактан В.В.Бартольд үзе. – Мәдрәсә китапханәсеннән тыш, кульязмалар XIII гасырга карый. Миңа Шаһрух солтанның (1407-1447) мөһере басылган кульязмасын күрсәттеләр» («Аннотированная библиография трудов В.В.Бартольда», с.327-328).

Эстәрлебаш мәдрәсәсендә күп тапкырлар булган Ризаэтдин бине Фәхретдин, Нигъмәтулла хаҗи китапханәсендә һиҗри 787, икенчесе 785 елда язылган кульязма китаплар бар иде, ди. Ягъни алар XIV гасырга караган китаплар [4].

Нигъмәтулла гарәп-фарсы телләрен, грамматика нигезләрен өйрәнү барышында күнекмә, нәху, сарыф буенча да кульязма китаплар язган, сүзлекләр төзегән. 1794 елда аның тарафыннан төзелгән гарәпчә-төрекчә чагыштырма грамматика бик әһәмиятле лингвистик язма байлык булып санала. Шулай ук Нигъмәтулла фарсы телендәге тарих китабын төркиләштергән.

Кульязма китаплар арасында шәҗәрә китаплары да бар, шуларның берсе Эстәрлебаш мәдрәсәсендәге хәлфә Гали Чалатай тарафыннан язылган. Әлеге зур шәҗәрәдә имам Һибәтулла Каргалыйның нәселе (шагыйрь Һибәтулла Салихов) Мөхәммәт пәйгамбәрдән үк башланып язылган. Хәзер бу коллекция Башкортстан Фәннәр академиясендә саклана.

1921 елда Эстәрлебаш мәдрәсәсе эшләүдән туктатылгач, мәдрәсәнең соңгы мөдәррисе Мөхәммәтшакир Тукаев китапларны авылның укымышлы кешеләренә алырга рөхсәт итә. 1923 елда Оренбургка күченгән вакытында, үзе дә әлеге китапларның күпмедер өлешен алып киткән булырга мөмкин. 1928 елда ГПУ махсус операция үткәреп, авылның иң затлы 87 кешесен кулга алып, төрмәгә озаталар, китапханәдә калган китапларның бер өлешен конфисковать итеп, Уфага алып китеп яндыралар.

Авыл аксакаллары тарафыннан яшереп саклап калынган китапларның 150 дән артыгы Абдрахман Айдабуловта (1876 – 1969) сакланган.

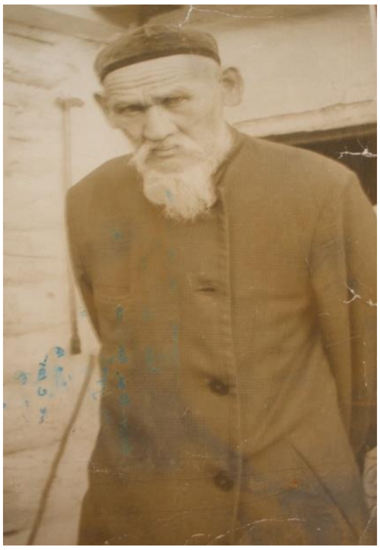

Алар күн тышлы бик калын китаплар була. Канлы елларда Абдрахман Айдабулов аларны тирескә күмеп яшереп кала.

Шул китапларның унсигезе Гайсә Хөсәенов тарафыннан Уфага Тел, әдәбият һәм тарих институтының кулъязма һәм иске басма китаплар фондына кайтарыла. Калган китапларның язмышы билгеле түгел.

Берничә китапханә һәм мәдрәсә урнашкан йортларның сызымнары, Эстәрлебаш тарихына нигезләнеп авыл музее төзегән һәм шунда эшләгән Галиев Владимир Лотфрахман улында саклана. Бу сызымнарны заманында шушы мәдрәсәдә укыган Габдерәхим Галиев (1866-1966) ясаган. Габдерәхим бабайның атасы Гали Чалатаев, Казахстаннан килеп, биредә гыйлем эстәгән, соңыннан шунда хәлфәлек иткән – казах балаларын укыткан. Үзе дә язу-сызу эше белән шөгыльләнгән. Гали Чалатаевның XIX гасырның уртасында язылган берничә кулъязма китабы Уфада Әхмәтзәки Вәлиди исемендәге Милли китапханә фондында саклана.

Берничә генәданә калган мирас китаплар буенча да Эстәрлебаш мәдрәсәсендәге укылган китапларның, дәреслек әсбабларының характерын күпмедер чамалап күз алдына китереп була.

XI гасырда яшәгән бөек шагыйрь Йосыф Баласагунлы:

Җыйган дөнья байлыклары таралыр,

Язылган сүз җиһанда мәңге калыр, –

дип язган. Эстәрлебаш хәттатларының эшчәнлеге дә шушы сүзләргә дәлил булып тора. Ата-бабаларыбыз үз тырышлыклары белән тапкан табышлары, мал-мөлкәтләре, белемнәре белән киләчәк буыннарны, милләтебезне аң-белемле итәр өчен тырышканнар, дөньякүләм мөселман халыкларын агартуга зур өлеш керткәннәр. Үткәннәрне белмәсәк, бүгенгенең дә, киләчәкнең дә кызыгы булмас. Тукаевларның, гомумән Эстәрлебаш мәдрәсәсе тарихына зур өлеш керткән зыялыларның көнкүреш-яшәешен, аларның иҗтимагый фазыйләтен өйрәнү сорала. Һәр шәхес – үзе бер дөнья. Аны ачу исә безнең мөкатдәс бурычларыбызның берсе булып кала.

Чыганаклар

1. Зәйнуллин З. Эстәрлебаш мәдрәсәләре /З. Зәйнуллин // Казан утлары. – 1990. – № 6. –178 б.

2. Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1989. – 245-246 б.

3. Тукаев Ш. Тарихи Эстәрлебаш. – Казан, 1899.

4. Усманов В. Эстәрлебаш төбәгендә тарихи истәлекләр /В.Усманов // Өмет. – 2000. – 7 июль.

5. Фәхретдинев Р. Асар. 2 т. 9 җөзьә. Оренбург, 1904.

6. Харисов Ә. Башкорт халкының әдәби мирасы / Ә. Харисов. – Уфа, 1965.

7. Мухаметхарис Нигаметуллин (Тукаев), по архивному источнику, имам-хатыпом и мударрисом Стерлибашевской мечети стал по указу Оренбургского губернского правления за № 14816 от 20 октября 1845 г. См.: ЦГИА РБ. Ф. И-295. Оп. 10. Д. 66. Л. 106.